

درباره سنت خوش بوکردن حرم که قدمتی ۴۰۰ساله دارد و استفاده از مواد سنتی آن در حال احیا شدن است

عنبر بسای و عود بسوزان و گل بریز *

فهرست مواد و گیاهان معطر برای عود سوزی در حرم مطهر رضوی در سال ۱۲۱۷ هجری قمری. به همراه قیمت و میزان دقیق هرکدام

هزینه تأمین سوخت عود سوزی مرصع حرم مطهر رضوی در سال ۱۱۶۰ هجری قمری

سیده نعبیه زینبی^۱ مردی در کسوت خادمان حضرت ایستاده و آتشدان مخصوصی را در دست گرفته است که عطر مخصوصی از آن بیرون می‌تراود. زائران هنوز سلام نداده، محض تبرک، به سمت این عطر خوش روانه می‌شوند. دود معطر در هوا می‌رقصد و چهره کنبد طلایی حضرت را برای زائران خیال‌انگیز و مشامشان را خوش بو می‌کند. سنت عودسوزی در این صحن و سرا، قدمتی بیشتر از چهارصد سال دارد. رونمایی از قدیمی‌ترین اسناد عودسوزی حرم و احیای شمیم چهارصدساله عود رضوی بهانه‌ای شد تا از این سنت کهن حرم مطهر بنویسیم.

کشف ترکیب قدیمی عودسوزی

دو همکار در مرکز اسناد آستان قدس رضوی علم و تجربه را با هم ترکیب می‌کنند تا به یک نتیجه جالب دست پیدا کنند. رهرا فاطمی مقدم، دانشجوی دکتری تاریخ و مسئول بخش ارزش یابی مرکز اسناد آستان قدس رضوی، و سیدعلی اصغر امیری نسب، مستندساز مرکز اسنادو خادم اداره تشریفات حرم مطهر، افرادی هستند که پیگیری آن‌ها این کار ماندگار در تاریخ حرم مطهر را به نتیجه می‌رساند.

ماجرا، یک گفت‌وگو میان فردی که به اسناد عودسوزی در حرم مطهر دسترسی دارد و خادمی که بارها در اداره تشریفات، آتشدان عودسوزی را به دست گرفته است، شروع می‌شود. حرف از اسپند و کندر می‌شود که اکنون در آتشدان‌ها سوزانده می‌شود و ترکیبی که در قدیم به کار می‌رفته است. فاطمی مقدم میان اسناد جست‌وجو می‌کند تا به سؤالاتش در این باره پاسخ بدهد. او سند مربوط به خرید مواد عودسوزی در دوره قاجار را پیدا می‌کند و آن را با امبری نسب در میان می‌گذارد. فاطمی مقدم همیشه این دغدغه را داشته است که اسناد تاریخی را برای زندگی امروزی ملموس کند و خود او درباره این تجربه چنین می‌گوید: «به‌خاطر علاقه و توجهی که زائران به عودسوزها دارند و بعد معنوی‌ای که این شمیم یافته است، همیشه به‌خودم می‌گفتیم کاش این عطر خوش بوتر شود. در انتقال این تجربه با یکی از خادمان خوش ذوق تشریفات در بخش عودسوزی این فرصت به وجود آمد که پیوند میان اسناد و زندگی روزمره را رقم بزنیم.»

امبری نسب بیشتر از ۱۰ سال سابقه خدمت در آستان حضرت رضا^۲ را دارد و چند سالی پای ثابت مراسم عودسوزی در حرم مطهر است. پس از آن، این خادم حضرت رضا^۳ به عطاری می‌رود، مواد موجود در اسناد را تهیه می‌کند و آن‌ها را با کمک تجربه عودسوزی‌اش در اداره تشریفات، با یکدیگر مخلوط می‌کند تا بار دیگر شمیم خوش بوکننده‌های سنتی که برای تعطیر حرم در قدیم استفاده می‌شده است، در فضا پیچید. بوی شیرین و مطبوعی بلند می‌شود. استشمام این بوی خوش یا سابقه چند صد ساله آن‌ها را به این فکر می‌اندازد که برای احیای این ترکیب معطر در حرم مطهر گامی بردارند و این ایده را با مسئولان عالی حرم در میان بگذارند تا پس از بررسی بیشتر شاید این ترکیب قدیمی به آتشدان‌های عودسوزی در حرم بازگردد.

سنتی کهن با چهره مذهبی

فاطمی مقدم که در حال تحقیق بر روی اسناد عودسوزی است، درباره سابقه این مراسم در میان

ادیان مختلف

و چگونگی ورود آن به یک مکان مذهبی توضیح می‌دهد: «عودسوزی آن قدر قدمت دارد که هرکیش، آیین یا گروهی می‌تواند ادعا کند که پیشینه این کار به آن برمی‌گردد اما اسنادی در این باره وجود ندارد. به‌تدریج این مقوله جنبه دینی و معنوی به خود گرفته است و اکنون تقریباً در اماکن مذهبی همه‌ادیان سوزاندن مواد خوش بو رایج است تا فضا معطر شود.» این کارشناس مرکز اسناد آستان قدس درباره تاریخچه شکل‌گیری این سنت در حرم نیز چنین می‌گوید: «از زمان شکل‌گیری بقعه امام رضا^۴ منابعی درباره عودسوزی در اختیار نداریم. ظاهراً از دوره تیموری که تعداد شیعیان خراسان بیشتر می‌شود، تشکیلات آستان قدس شکل می‌گیرد و مسئله خوش‌بوسازی هم مطرح می‌شود. از دوره صفویه نیز اسنادی در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی باقی‌مانده که اکنون از منابع اصلی تحقیق در این باره است.»

هر آیین یا آدایی که در حرم شکل می‌گیرد، در راستای ارائه خدمات بهتر به زائران است. عودسوزی نیز برای تعطیر هوا و رهایی از بوی تعفن و عرق در فضای معنوی حرم شکل گرفته است تا زائران با سوختن گیاهان خوش بو و برخاستن بوی آن، آرامش بیشتری را تجربه کنند. او در این باره هم حرف برای گفتن دارد: «بیشتر آیین‌ها زاینده یک نیازند. این بوی نیز تکمیل‌کننده فضا است تا در کنار دیگر عناصر مانند نقش و نگار فرش‌ها، کاشی‌ها و... فضای معنوی حرم را بهبود ببخشد.»

عودسوزی حرم و ۴۲۲ سال قدمت

قدیمی‌ترین سندی که درباره عودسوزی برجای مانده است به سال ۱۰۱۲ قمری در زمان شاه عباس اول صفوی بازمی‌گردد. طبق این سند علی اصغر نصیری، خادم و عودسوز حرم بوده و به‌خاطر آن دستمزد می‌گرفته است. فاطمی مقدم درباره این سند می‌گوید: «این ورق قدیمی‌ترین سندی است که واژه عودسوزی در آن آمده است و بر این ماجرا تأکید می‌کند که مایک شغل با این عنوان در مجموعه حرم داشته‌ایم. طبق این مستند، می‌توانیم ادعا کنیم در همه این ۴۲۲ سال معطرسازی در حرم وجود داشته است. برای پیش از این تاریخ سندی وجود ندارد و حرفی نمی‌توان زد.»

در میان اوراق مرکز اسناد آستان قدس رضوی اسنادی از دوره صفویه مربوط به مشاغل مرتبط با عودسوزی وجود دارد ولی درباره مواد به‌کار رفته اطلاعاتی وجود ندارد اما در دوره قاجار اسامی مواد عودسوزی به‌وضوح ذکر و ترکیب خوش بوکننده ساختگی آن‌ها از آن اسناد

الگو برداری

شده است. به‌گفته کارشناسان یکی از ناب‌ترین سندهای موجود نشان می‌دهد که در گذشته از چه موادی برای معطر سازی حرم استفاده می‌کرده‌اند. آن مواد چه قیمتی داشته و به چه میزان از هر کدام در ترکیب استفاده می‌شده است. این اطلاعات راه را برای بازسازی دقیق آن ترکیب قدیمی باز می‌کند. عنبر مومی، علف هندی، عود هندی، سعد کوفی، حصی لبنان، سریش قاینی، اسپند، چوب‌ارسی، صندل سفید، سنبل الطیب، برگ بو و کندر از مواد این ترکیب است.

خاصیت درمانی مواد عودسوزی

بررسی دقیق تر این اسناد منجر به کشف حقایق دیگری درباره عودسوزی در حرم مطهر می‌شود. او در این تجربه درمی‌یابد که قیمت بعضی از مواد مانند عنبر مومی کمی گران است. فاطمی مقدم این قیمت‌ها را با اسناد قاجاری مقایسه می‌کند: «جالب است که وقتی به سراغ اسناد می‌رویم، متوجه می‌شویم موادی که اکنون قیمت بالاتری دارند، در گذشته هم به‌پایان بیشتر بوده است. جالب‌تر اینکه موادی که در آن زمان در دسترس بوده، اکنون هم در دسترس ماست.»

طبق این تحقیق بر اساس اسناد، هرسال میزان مصرف مواد معطر بیشتر می‌شده است. این کارشناس مرکز اسناد آستان قدس می‌گوید: «ما یک بازه ده ساله را بررسی کردیم. این مبلغ در سال ۱۲۰۶ قمری ۲۷ تومان بوده است و در سال ۱۲۱۷ این مبلغ به ۳۷ تومان رسیده است. یعنی دقیقاً ۱۰ تومان بیشتر شده است. باتوجه به اینکه در آن زمان قیمت‌ها ثابت بوده است، نتیجه می‌گیریم میزان مصرف به‌خاطر افزایش تعداد زائران بیشتر شده است.»

این محقق در ادامه جست‌وجوهایش درمی‌یابد که تعدادی از مواد مصرفی برای تعطیر، خاصیت درمانی هم دارند و در آن مقطع زمانی، در دارالشفایباری دارو و درمان کاربرد داشته‌اند. این دانشجوی دکتری تاریخ در این باره اظهار می‌کند: «این مواد مشترک عمدتاً خاصیت آرامش‌بخشی دارند و احتمالاً به همین خاطر در خوش‌بوسازی حرم هم به‌کار می‌رفته‌اند.»

از تاریخ واژه تا نذورات زائران

طبق اسناد، نخستین واژه‌ای که درباره خوش بوکردن به‌کار رفته، «عودسوزی» است. البته گویا در برخی از اسناد واژه «بخورسوزی» هم وجود دارد که فاطمی مقدم درباره آن می‌گوید: «از بررسی اسناد متوجه شدیم که این

* تصویر از سبندی

دو واژه در حقیقت یک هدف و کاربرد دارند و احتمالاً منظور یکی است.» این کارشناس به واژه «فتیله عنبر» در دوره صفویه و قاجاریه و قاجار هم اشاره می‌کند و درباره آن توضیح می‌دهد: «فتیله عنبر را داخل هر ماده‌ای که برای سوختن داشتند، می‌گذاشتند تا مانند نخ شمع عمل و آن مواد را مشتعل کند.»

او درباره مشاغلی که متناسب با تعطیر این فضای متبرک به‌وجود آمده است، هم می‌گوید: «به تناسب خوش‌بوسازی، مشاغلی شکل می‌گرفت و ما در حرم فراش فتیله عنبر، عودسوز و بخورسوز داشتیم. نادر در دوره افشار یک بخورسوز مرصع به حرم اهدا می‌کند و از آن دوره، فراش فتیله مرصع هم به جمع پیشه‌های حرم افزوده می‌شود.» اثر دیگری که در میان اسناد از عودسوزی حرم برجای مانده مربوط به نذورات زوار است. این کارشناس ادامه می‌دهد: «زوار نیز متناسب با این فضا نذوراتی داشتند. زائران وسایلی مانند عودسوز، بخورسوز، گلاب‌پاش، عطردان و عطریاش را نذر می‌کردند. این اسناد نشان می‌دهد که مسئله خوش‌بوسازی حرم، مورد توجه زوار هم بوده است.»

عودسوزی در شب

چند سالی است عودسوزی – که فقط در مراسم و آیین‌های خاص برگزار می‌شد– به میان مردم باگشته است و همه ما عودسوزها را با آن آتشدان‌های نقره‌ای شان روزها در حرم دیده‌ایم، اما شاید جالب باشد بدانید در گذشته و با تکیه بر اسناد عودسوزی فقط در شب (و در ۳۶۵ شب) سال انجام می‌شده است. فاطمی مقدم در این باره می‌گوید: «البته در شب‌هایی مانند ماه مبارک رمضان، میلادهای ائمه^۵ به‌خصوص میلاد امام رضا^۶، در اعیادی مانند نیمه‌شعبان، شب عید غدیر و عید نوروز مواد خوش بوکننده بیشتر مصرف می‌شده که احتمالاً به‌خاطر حضور بیشتر زائران و بازماندن درهای حرم در شب بوده است. طبق اسناد در ایام عاشورا و تاسوعا و شب شهادت امام رضا^۷ هم مصرف مواد خوش بوکننده در حرم افزایش چشمگیری می‌یافته است و این مسئله نشان می‌دهد در این ایام خوش‌بوسازی حرم در اولویت بوده است.»

البته دلیل اینکه چرا فقط در شب عودسوزی می‌کرده‌اند، مشخص نیست و اسناد فقط میزان مصرف را مشخص می‌کنند و برای این ماجرا دلیلی نمی‌آورند. این کارشناس در ادامه می‌افزاید: «اسناد حتی مشخص نمی‌کنند که عودسوزی در فضاهای بسته حرم مانند رواق‌ها اتفاق می‌افتاده است یا در فضاهای باز مانند صحن‌ها. این موضوع هم هنوز برای ما ابهام دارد.»

سارقین عبدالعزیز ملی‌زاست که تحمل این اهانت را نکرده و به خیال خودش تریاک خورده که انتحار (خودکشی) کند ولی اثری نکرده و معالجه نمودند.»

تاریخ حرم

آشنایی با بخش‌های روشنائی حرم رضوی در دوره صفویه

فروغی در حرم نور

زینبی^۱ تأمین نور و روشنائی حرم مطهر یکی از مظاهر ارادت زائران و عاشقان حضرت رضا^۲ بوده است که همیشه متولیان امور آستان قدس و همچنین واقفان حرم رضوی به آن توجه می‌کرده‌اند؛ بنابراین تعداد زیادی وقف‌نامه و سند از قدیم الایام برای ما باقی مانده است که ما را با این گوشه از تاریخ حرم مطهر آشنا می‌کند. با مرور اسناد روشنائی که از سال ۱۰۱۰ تا ۱۱۳۳ قمری در دوره صفویه باقی مانده است، می‌توان با ساختار روشنائی حرم آشنا شد.

مشاغل و بخش‌های روشنائی

در میان این اسناد، نام بخش‌ها، مناصب و اشخاصی که وظیفه تأمین روشنائی حرم و بیوتات آن را بر عهده داشته‌اند و حتی میزان موجب آن‌ها را می‌توان دید. در نگاه اول شاید به نظر برسد که این مکتوبات نمی‌تواند گرهی از مسئله روشنائی حرم در دوران گذشته بگشاید اما بررسی آن‌ها نشان می‌دهد که چنین نیست. طبق این اسناد در زمان صفویه بخش‌هایی مانند مشعل‌خانه، شماعی‌خانه، چراغ‌خانه و عصارخانه وجود داشته که هر کدام گوشه‌ای از کار روشنائی حرم را بر عهده داشته‌اند و افرادی با عناوین مشعل‌دار، مشعلچی، مهتر مشعل‌دار، مشعل‌دارباشی، صاحب جمع شماعی‌خانه، مشرف شماعی‌خانه، مشرف روشنائی، چراغچی، چراغچی صحن، عصار و عزب محافظ قنادیل در در این بخش‌ها مشغول به‌کار بوده‌اند. کارکنان این بخش‌ها و مشاغل هر کدام وظیفه‌ای بر عهده داشتند و جورچین روشنائی حرم را حل می‌کردند. این افراد زیر نظر مشرف روشنائی و نایب‌التولیه آستان قدس با هم همکاری می‌کردند تا زائران و مجاوران حضرت رضا^۳ از نعمت نور در مضجع شریف رضوی برخوردار باشند. در ادامه این نوشته به بعضی از این اصطلاحات نگاهی می‌اندازیم تا با ساختار روشنائی حرم در این دوره آشنا شویم.

مشعل‌خانه

در آن زمان جایی بوده است که مشعل‌های حرم را در آن جمع و نگهداری می‌کرده‌اند. به این فضا مشعل‌خانه می‌گفتند و افرادی با عنوان مشعل‌دار و مشعلچی زیر نظر مشعل‌دار باشی و مهتر مشعل‌دار کار می‌کردند. آن‌طور که از ظواهر امر برمی‌آید وظیفه مشعل‌دار نگهداری مشعل‌ها بوده است و مشعلچی نیز شخصی بوده که مسئولیت روشنائی این مشعل‌ها و نظارت بر آن‌ها را در فضای باز مانند صحن‌ها و بست‌ها بر عهده داشته است. به عنوان نمونه در میان اسناد، سندی مربوط به سال ۱۰۸۵ قمری به موضوع پرداخت موجب کارکنان مشعل‌خانه اشاره کرده است. طبق این سند فردی با عنوان میرغیاث در سمت مهتر مشعل‌دار مشغول به‌کار بوده است و تعدادی مشعل‌دار زیر نظر او بوده‌اند. محمد اشرف، حاجی اقبال، میرسید محمد و مشهد ملامحمد، صالح بن مولانا و تاج‌الدین از جمله مشعل‌دارانی بوده‌اند که همگی زیر نظر مهتر مشعل‌دار فعالیت می‌کرده‌اند.

شماعی‌خانه

شماعی‌خانه مکان دیگری بوده است که در آن، با فراهم‌آوری بیه و موم، انواع شمع (نظیر شمع گچی، شمع موم، شمع بیه) را تهیه می‌کردند تا در راه روشنائی حرم صرف شود. وظیفه شمع‌ریزی یا همان ساخت شمع بر عهده شماع بوده است و عمل این فرد را شماعی می‌گفته‌اند و یک نفر با عنوان مشرف شماع‌خانه بر کار کارکنان آنجا نظارت می‌کرده است. لقب شماع در اسناد بسیار دیده می‌شود و این جنبه به نظر می‌آید که باتوجه به مصرف بالای انواع شمع تعداد بسیاری در این حرفه مشغول کار بوده‌اند. از سوی دیگر افراد دیگری با عنوان صاحب جمع شماع‌خانه در این بخش مشغول به‌کار بودند. در دوران صفویه صاحب جمع به‌کسی می‌گفتند که مسئول ضبط و تحویل نوعی از اموال دیوانی بود و صاحب جمع شماع‌خانه نیز ذرواقع فردی بود که فهرست اموال مورد نیاز را که از سوی مشرف شماعی، خانه اعلام می‌شد، تنظیم و به ناظر بیوتات می‌داد و بعد از تأیید قبض آن‌ها را می‌نوشت و وسایل مورد نیاز را تأمین می‌کرد.

چراغ‌خانه

چراغ‌خانه فضای دیگری بود که با روشنائی حرم مربوط و محلی بوده که آنجا انواع چراغ‌ها نگهداری می‌شد. در کتاب خلاصه‌التواریخ در شرح حمله ازبکان به داخل حرم مطهر در سال ۹۹۸ قمری به چراغ‌خانه اشاره شده است. طبق مکتوبات این کتاب این محل در دارالسیاده قرار داشته و روزنه‌ای به بیرون نداشته است. چراغچی و چراغچی باشی افرادی بودند که در این بخش از حرم مشغول به‌کار بودند. وظیفه چراغچی رسیدگی به چراغ‌ها و روشن‌کردن آن‌ها بوده و چراغچی باشی نیز به‌نوعی رئیس چراغچی‌ها محسوب می‌شده و به انجام وظایف آن‌ها رسیدگی می‌کرده است.

عصارخانه

عصارخانه از دیگر اماکنی بوده که گوشه‌ای از کار عظیم روشنائی حرم را در آن انجام می‌دادند و نام مکانی بوده که در آنجا روغن مورد نیاز برای وسایل روشنائی از جمله مشعل قندیل و بیه‌سوز را فراهم می‌کردند. آن‌ها روغن را از دانه‌های روغنی مانند کنجد و کرچک می‌گرفتند تا در چراغ‌های حرم به‌کار رود. عصار عمل روغن‌گیری را برعهده داشت. صاحب عصارخانه نیز مسئولیت ثبت و تحویل اموال و محاسبه هزینه‌های مربوط به این بخش را انجام می‌داد. در سندی به تاریخ ۱۰۳۷ قمری با موضوع «تحویل وجوهات به صاحب جمعی عصارخانه» در میان اسناد آستان قدس باقی‌مانده از استاد محمدعلی با نام صاحب جمع عصارخانه یاد کرده است.

سایر مشاغل

در کنار این مناصب و بخش‌ها می‌توان به مناصبی مانند «غرب محافظ قنادیل» و «مشرف روشنائی» نیز در میان اسناد اشاره کرد. عزب محافظ قنادیل وظیفه نظافت و رسیدگی به قنادیل را عهده‌دار بوده است. مشرف روشنائی نیز به‌نحو ناظر بخش روشنائی بوده و اسناد، آن‌ها را به‌کار می‌آید، وظیفه او تعیین و برآورد بودجه و اعتبار مورد نیاز بوده است؛ چنان‌که سوزنچی در مقاله‌ای در این باره می‌نویسد: «به احتمال فراوان مشرف روشنائی را ناظر کل آستان قدس انتخاب و نام‌برده مسئول حسن اجرای وظایف کارکنان روشنائی و نظارت بر میزان مصارف و هزینه‌های مورد نظر و جلوگیری از حیف و میل اسباب و وسایل روشنائی حرم مطهر بوده است.»

اخبار قدیمی

فرخدا| حبل‌المتین تأثیرگذارترین روزنامه پرتیراژ دوره قاجاریه به‌شمار می‌رود که بیش از ۲۸ سال در کلکته هندوستان و تهران منتشر شد. این روزنامه نقش بسزایی در انعکاس رویدادها و به‌ویژه تنویر افکار و اندیشه‌های این دوره داشت و یکی از عوامل مؤثر پیدایش نهضت آزادی‌طلبی در ایران بود. نخستین شماره این جریده ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۱۱ هجری قمری به کوشش سید جلال‌الدین اکهار این جریده که ۵ صفر ۱۳۲۲ قمری منتشر شده است، خبرنگار به‌موضوع سرق‌ت‌اشیایی می‌پردازد که گویا متعلق به حرم مطهر رضوی بوده است و سارقان قصد داشته‌اند آن‌ها را به روسیه ببرند که در بین راه دستگیر شده‌اند. جالب است که یکی از